

УДК: 7.02:62-242.3

Наталія Ревенюк*старший викладач кафедри техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА*

Мистецтвознавча експертиза українського фарфору та фаянсу XIX – початку XX ст. та методи її проведення

Анотація. У статті йдеться про методи дослідження художньої порцеляни у мистецтвознавчій експертизі. Важливою частиною методології експертних досліджень тонкокерамічних виробів XIX – початку XX ст. є розробка класифікації виробів для проведення порівняльного аналізу типових предметів. Висвітлені основні критерії сучасної атрибуції, експертизи та ідентифікації українського фарфору та фаянсу в наукових розвідках.

Ключові слова: мистецтвознавча експертиза, фарфор, фаянс.

Постановка проблеми. Дослідження тонкокерамічних виробів проводилися упродовж багатьох періодів формування художньої культури, але сьогоднішні вимоги соціокультурного розвитку України потребують новітніх методологій вивчення мистецьких творів.

Зважаючи на те, що вітчизняний антикварний ринок останнім часом наповнений як фарфоровими та фаянсовими творами XIX–XX ст., різними за складністю, художнім оформленням, стилем, так і вторинними, підробленими або фальсифікованими виробами, питання мистецтвознавчої експертизи тонкої кераміки надає підстави розширити уяву не тільки про специфіку її проведення, але й виявити низку проблем у цій галузі культури. Тому актуальність обраної теми дослідження обумовлена науковою та практичною необхідністю узагальнення й аналізу методологічної, методичної, а також технологічної практики експертизи та реставрації фарфору і фаянсу XIX – початку XX ст.

Підвищений інтерес до культурних цінностей, у тому числі до художнього фарфору та фаянсу, обумовив появу вітчизняної школи мистецтвознавчої експертизи, яка у наш час продовжує вдосконалюватися.

Актуальність дослідження. Проблеми дослідження полягають у відсутності сталої методики мистецтвознавчої експертизи художніх фарфоро-фаянсових виробів та необхідності поглибленого вивчення шляхів удосконалення методів дослідження, порядку наукового опису предметів тонкої кераміки, а

також потребою у їх практичній реалізації.

В'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Наведені у статті результати можуть сприяти практичному застосуванню запропонованих методів під час проведення мистецтвознавчої експертизи творів з фарфору-фаянсу у науково-дослідній роботі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми теоретико-методологічних засад експертизи творів мистецтва досліджувались в працях відомих російських та українських вчених.

Вагомий науковий внесок у розробку загальних питань експертизи та методів оцінювання художніх творів зробили свого часу такі дослідники, як Б. Скурлов, А. Косолапов, О. Мінжулін, В. Индутний, Т. Артюх, В. Бітаєв, Т. Коломієць, Н. Притульська, О. Романенко та інші. Основну увагу вони приділяли опрацюванню методик експертних досліджень, методів ідентифікації та оцінювання різних творів образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва.

Зазначення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Досліджувана автором тема торкається деяких питань методики проведення мистецтвознавчої експертизи художніх творів з фарфору та фаянсу у науково-дослідній роботі реставратора.

Мета роботи. Дослідити наукові принципи мистецтвознавчої експертизи й методи наукової реставрації фарфору-фаянсових виробів ХІХ – початку ХХ ст. у художній культурі України.

Новизна наукового дослідження полягає у проведенні досліджень художніх творів з фарфору-фаянсу та застосуванні практичних методів мистецтвознавчої експертизи в науковій реставрації тонкокерамічних виробів у музеях України, а також у визначенні низки предметів фарфору та фаянсу ХІХ – початку ХХ ст. за стилістичними ознаками, функціональним призначенням, встановлення видової приналежності з метою мистецтвознавчого опрацювання.

Методологічне або загальнонаукове значення авторських розробок. Пропонований матеріал може бути використаний для роботи в галузі теорії та практики культури, мистецтвознавства, експертизи, під час проведення мистецтвознавчих експертиз вітчизняного і зарубіжного фарфору та фаянсу ХІХ–ХХ ст., а також для підготовки довідково-інформаційних видань з культурології, мистецтвознавства, колекціонування, при розробці навчальних програм та методик для закладів культури тощо.

Виклад основного матеріалу. Методика проведення мистецтвознавчої експертизи ґрунтується на комплексному вивченні предметів тонкої кераміки та передбачає проведення мистецтвознавчих та історико-культурологічних досліджень, атрибуції, техніко-технологічних аналізів.

Досліджуючи предмети мистецтва, ми виходимо з основних концептуальних положень теорії культури, які передбачають визначення ключових ідей, напрямів дослідження пам'яток, професійних знань з базових основ мистецтвознавства та формулювання провідних напрямів проведення експертизи творів з тонкої кераміки.

Початкові загальновідомі методологічні прийоми мистецтвознавчих досліджень у науковій характеристиці будуються на обґрунтованих визначеннях їхніх понять та застосовуються для доведення факту авторства досліджуваного твору мистецтва, визначення часу виготовлення, встановлення ступеня збереженості пам'ятки, наявності реставраційних втручань, а також визначення її приналежності, певної культурної, історичної, художньої або наукової цінності.

Підсумком проведеної експертної діяльності є формулювання висновку щодо підсумків дослідів із зазначенням основних аспектів підтвердження чи спростування автентичності предмета мистецтва.

Методологічне обґрунтування мистецтвознавчої експертизи включає також системність у поєднанні способів дослідження мистецьких пам'яток з фарфору та фаянсу, застосування яких передбачає візуальні методи дослідження, об'єктивні та суб'єктивні прийоми під час їх опрацювання.

Розвиток теорії мистецтвознавчої експертизи спричиняє необхідність вивчення проблем її проведення.

Вагомими критеріями є визначення періоду створення пам'ятки, приналежність до художньої школи або виробництва, дослідження орнаментики, розпису, декору на виробах з фарфору та фаянсу, їхньої оригінальності або наявності копії, в окремих випадках – авторства.

Численні дослідження експертів у сфері мистецтва доводять, що фарфорові вироби – це не тільки антикваріат, але й великий ринок імітацій і підробок, які почали формуватися ще з середини XIX ст. й існують до сьогодні. Тому офіційна мистецтвознавча експертиза фахівця, юридично відповідального за надійність своїх відомостей, стає потрібною і для держави, і для замовників.

Маємо зауважити, що сучасні наукові дослідження недостатньо виразно розкривають методологічні засади мистецтвознавчої експертизи та методичні питання стосовно художніх виробів з фаянсу та фарфору.

Найповнішою, на наш погляд, є розробка методологічних принципів експертизи в дослідженнях Т. Артюх. Вона вважає, що: «У своїй основі методологія передбачає дослідження внутрішніх закономірностей і понятійно-категоріального апарату, що характеризують рівень фахової діяльності, термінології і особливо гіпотез, припущень, постулатів» [1, с. 90].

На підставі проаналізованих проблем, що виникають під час експертних досліджень, можна виявити коло завдань, які можна об'єднати в окремі специфічні групи.

Завдання, що складають першу групу, пов'язані з дослідженням та аналізуванням історичних довідок, документальних свідчень або окремої додаткової інформації про пам'ятку.

Другу групу складають завдання з ідентифікації твору за візуальним дослідженням, що передбачає аналіз зовнішньої форми, техніки й технології виготовлення, декору, характеристику стильових відмінностей.

Завдання третьої групи складається з досліджень клейм, маркування, написів, авторських підписів, цифрових позначок тощо.

Крім того, особливим завданням є визначення стану збереженості пам'яток та її вартісної оцінки.

Логіка міркувань призводить до висновків, що завдяки методологічній основі, з використанням емпіричних даних, можна запропонувати практичні дії щодо проведення комплексу досліджень художнього фарфору та фаянсу.

Важливою частиною методології експертних досліджень художнього фарфору та фаянсу XIX – початку XX ст. є розробка класифікації виробів, що надає можливість для проведення порівняння типових предметів.

Метою проведення класифікації є групування фарфорових та фаянсових виробів зазначеного періоду для визначення їхніх характерних рис, формотворення, способів оздоблення, декорування та призначення для обґрунтування загальних напрямів дослідження.

Слід зазначити, що поширеними порцеляновими та фаянсовими виробами XIX – початку XX ст. були предмети столового посуду, чайні та кавові сервізи, різноманітний декоративний посуд. У побуті використовувався здебільшого фарфоровий посуд, оскільки за зовнішнім виглядом і якістю він кращий за фаянсовий. За декоративними рисами предмети повинні були відповідати стильовим особливостям оформлення інтер'єру. Різноразмірними були комплекти посуду для сервірування столу – від дванадцяти до сорока і більше персон.

У другій половині XIX ст., коли фарфор починає активно входити в побут багатьох верств суспільства, в його естетичному осмисленні виникає розбіжність художніх течій. Згодом процес впровадження естетичних принципів у культуру, стиль життя та систему побутування фарфору визначив специфіку діяльності провідних підприємств – Баранівського, Будянського та інших заводів. Ставлення до фарфору як до абсолютно повсякденного матеріалу стає головним. Однак фарфорові вироби ще продовжують виконувати функцію добробуту їхніх власників, що зумовило подальше орієнтування виробників на зразки попередніх майстрів, але специфіка їхнього виготовлення і незрозуміння минулих стилів викликали невпевненість у подальшому формоутворенні та декоруванні. Під час дослідження подібних творів відчувається недосконалість і невимушений малюнок, виконаний наспіх.

Живопис та колір застосовують у багатьох випадках виключно з метою приховати недоліки фарфору та вільного білого поля. Маємо підкреслити, що за деякими окремими порцеляновими виробами Баранівського заводу XIX – початку XX ст. можна простежити пошуки нових форм з помітними змінами їхньої пластичності, а для фарфорових виробів «пізньої Баранівки» виділяється характерна схильність до репродукції та схематизму.

До середини XIX ст. розкіш і помпезність фарфору досягають розквіту: форми стають масивними, а декор переважаним. Витончений і суворий ампір повністю витісняється «другим рококо».

Аналіз публікацій Ф. Петрякової [5], Л. Долинського [2], О. Чарновсько-го [11] дозволив виявити подібність у вирішенні питань декорування фарфору-фаянсу, асортименту провідних вітчизняних підприємств, основні прин-

ципи та методи їхнього виготовлення і формотворення. Автори сходяться на думці, що вироби Баранівської мануфактури вирізняються великою різноманітністю форм, мальовничістю декору та золоченням, у порівнянні з виробами Корецької фабрики. Баранівські майстри застосовували дуже щільне монохромне тонування (чорне, темно-зелене, темно-лілове, темно-синє), яким вкривали біле тло виробу. Живопис, як пейзажний, так і орнаментальний, розташовували навколо корпусу предмета, хоча популярними були центричні будови декору типу «обробки букетом». Крім того, на багатьох фарфорових заводах, зокрема у Корці та Городниці, випускали столовий посуд у вигляді ажурних кошків – ваз-фруктовниць, які призначалися, залежно від розмірів, для дрібних або великих фруктів і були досить популярні. Подібні вазы виготовляли з ручками або без них, вони могли мати окрему підставку – цоколь тощо.

Виразним атрибутом сервізних комплектів столового посуду Корця, Баранівки, Городниці, Будянської фаянсової фабрики були набори тарілок різних форм – глибоких, дрібних, десертних тощо. Глибокі призначались для рідких страв, дрібні поділялись на пласкі, малі із заглибленим дном та напівглибокі з невеликим, вигнутим переходом від дна до бортика, що призначалися для закусок і гарячих страв. Десертні тарілки середнього діаметру призначалися для солодкого десерту, пиріжкові, з діаметром більшим, ніж у блюдця, але меншим, ніж у десертній тарілці – для хліба, пиріжків. Декоративні тарілки або «тарелі» виготовлялися, як правило, пласкої форми з великим діаметром і застосовувалися для декорації інтер'єру.

Мистецтвознавча експертиза передбачає проведення візуальних досліджень та опис форми предметів, які можуть мати різні конструктивні особливості з багатьма різноманітними приставними елементами. Для посудин і ваз складних конфігурацій насамперед визначається зовнішня форма – проста або складна, тобто розчленована на складові частини; дається загальна характеристика форми з послідовним описом окремих частин та особливостями з'єднання їх між собою. Елементи посудин можуть бути різкого членування або плавно переходити один у другий. Наприклад, фарфорові вазы XVIII–XIX ст. можуть мати такі частини, як накривка, піддон, постамент.

Фарфорові вироби простих форм могли формуватися у вигляді об'ємних геометричних фігур (циліндрична ваза, чотиригранна, овальна, балясеподібна, сферичної форми тощо). Крім того, їхнє оздоблення могло імітувати природні форми рослинного світу (у вигляді стовбура бамбука, грушоподібна, гарбузоподібна тощо).

Таким чином, розвиваючи концепцію формотворення складних форм фарфорових та фаянсових посудин з чітко виділеними частинами, можна виокремити:

- складні форми ваз, які прийшли з античної кераміки (форми амфор, урн, кратерів, кіліків тощо);
- специфічні форми ваз, запозичені з китайського фарфору: форма «мей-

піль» – посудини, що нагадують форму сливи – мей (звідси походження назви), як правило бувають із низьким циліндричним горлом; форма «гуань» – посудини з кулястим, звуженим донизу тулубом та низьким широким горлом; форма «подвійного гарбуза» – посудини з тулубом у вигляді двох гарбузоподібних форм, розміщених одна над одною, з'єднаних між собою, де нижня форма гарбуза більша за верхню.

Для визначення стильових особливостей оздоблення художнього фарфору необхідно пам'ятати, що завитки, раковини, маскарони та гротески властиві стилю бароко, букети, рокайль, картуші – рококо. Квіткові та листяні гірлянди, фестони, вінки, рельєфні бусини, рельєфні стрічки, джугти, пальметки та розетки, медальйони – це орнаментика класицизму, яка пізніше перейшла в ампір. Виноградні лози, рельєфні іриси та злегка зім'яті поверхні характерні для модерну [7].

Наведені відомості дозволяють дійти висновку, що проведення мистецтвознавчих досліджень базується на розгляді особливостей стилістики предмета, фундаментальній роботі з літературними, документальними, архівними джерелами.

Методика даного дослідження стала підтвердженням того, що проведення стилістичного аналізу дозволяє визначити загальні особливості невідомого виробу тонкої кераміки шляхом зіставлення ідентичних ознак з відомими унікальними виробами. Аналіз стилістичних особливостей, композиційних сюжетів у медальйонах, пластичного формотворення дозволяє також визначити авторство, підприємство, рік створення пам'ятки тощо.

Дослідження композиційних сюжетів передбачає розгляд характерних іконографічних рис і побудови самої композиції, аналіз тематики зображень, колористичних рішень та зіставлення отриманих даних і характерних особливостей певного художнього стилю або напрямлення. Важливим є також розгляд стильових ознак орнаменту, орнаментальних композицій і способу їх виконання для віднесення виробу до певного періоду часу, а також дослідження наявності клейм.

Видатний фахівець декоративно-прикладного мистецтва А. Салтиков у своїй статті «Методика визначення пам'яток керамічного мистецтва» пише: «Культурно-історична природа керамічних виробів, як пам'яток матеріальної культури, перебуває у тісній залежності від їхньої споживчої вартості і закладеної в них праці» [9, с. 263].

Таким чином, одним з основних методологічних прийомів мистецтвознавчої експертизи є класифікація тонкокерамічних виробів за стилістичними ознаками, що дає можливість встановлення їх ідентифікації за відомими аналогами.

Мистецтвознавча експертиза та атрибуція, особливо оцінка художнього фарфору є на сьогодні досить актуальною, особливо для розвитку антикварного ринку. У процесі продажу високомистецьких виробів проводиться оцінювання їх або встановлюється початкова ціна на аукціонах.

На сьогодні питання оцінки творів мистецтва залишаються проблематичними. Так, аналіз роботи Б. Платонова «Основи оціночної діяльності» [6] дозволив виявити схожість з поглядами В. Индутного [3; 4] у вирішенні сучасних проблем діяльності експертів на антикварних ринках. Автор викладає свій підхід до використання відповідних аналогів при застосуванні різних методів дослідження творів мистецтва. Крім того, акцентує увагу на необхідності застосування знань головних нормативних документів щодо обігу культурних цінностей, затверджених ООН, ЮНЕСКО та вітчизняними законодавчими органами. Спираючись на праці відомих науковців, реставраторів, професійних оцінювачів та експертів, які в тій чи іншій мірі досліджували проблеми реставрації, атрибуції, експертизи, визначення культурної цінності творів мистецтва, можна стверджувати, що увага дослідників до цих питань збільшується.

Методики оцінювання, розроблені В. Индутним [3], Б. Платоновим [6], Томасом Сааті [8], Д. Тамойкінім та М. Тамойкінім [10], заслуговують на увагу та опрацювання, оскільки дозволяють шляхом різних підрахунків вартості предметів мистецтва провести їхнє незалежне оцінювання.

Висновки. Методологія проведення опрацювань виробів з фарфору та фаянсу у науковій експертизі та визначення їхньої художньої вартості у вітчизняній культурі передбачає також нагромадження емпіричних даних і виявлення їхніх закономірностей. Наукове дослідження художніх творів може розпочинатися з емпіричних досліджень, які передбачають візуальні спостереження, класифікацію, їх опис. Застосовуючи методи емпіричного дослідження художніх творів з тонкої кераміки, можливе здійснення накопичення інформації, фіксації проведених досліджень і формулювання загальних експертних висновків на підставі зібраного матеріалу.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати зазначених досліджень можуть бути використані мистецтвознавцями для детального аналізу зібраного матеріалу в процесі проведення мистецтвознавчих експертиз та оцінювання пам'яток з художнього фарфору і фаянсу.

1. *Артюх Т. М.* Товарознавча експертиза ювелірних коштовностей. Теорія та практика : Монографія / Т. М. Артюх. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2005. – 303 с.

2. *Долинський Л. В.* Старий український фарфор / Л. В. Долинський. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 89–119. – (Матеріали з етнографії та мистецтвознавства Академії наук УРСР).

3. *Индутний В. В.* Оцінка культурних цінностей / В. В. Индутний, Е. В. Чернявська, С. М. Шкляр, С. М. Платонов та ін. – Друге видання. – К. : ТОВ «АЯКС ПРНТ», 2006. – 608 с. : іл.

4. *Индутний В. В.* Пам'ятки як твір / В. В. Индутний // Українська культура. – К., 2002. – № 8. – С. 16–17.

5. *Петрякова Ф. С.* Украинский художественный фарфор (конец XVIII –

начало XX ст.) / Ф. С. Петрякова; АН УССР, Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии имени Максима Рыльского (Львовск. отд.). – К. : Наукова думка, 1985. – 222 с. : ил.

6. *Платонов Б. О.* Основы оціночної діяльності : підручник / Б. О. Платонов. – К. : НАКККіМ, 2013. – 227 с. : іл.

7. *Ревенок Н. М.* Експертиза творів декоративно-прикладного мистецтва з кераміки, порцеляни, скла : навч. посібник / Н. М. Ревенок. – К. : НАКККіМ. – 2014. – 124 с. : іл.

8. *Саати Т.* Принятие решений. Метод анализа иерархий / Томас Саати; [пер. с англ. Р. Г. Вачнадзе]. – М. : Радио и связь, 1993. – 278 с.

9. *Салтыков А. Б.* Самое близкое искусство / Александр Борисович Салтыков. – М. : Просвещение, 1968. – 296 с. : ил.

10. *Тамойкин Д. М.* Оценка антиквариата : методология ТЭС – от истории создания до логической завершенности / Д. М. Тамойкин, М. Ю. Тамойкин. – Вильнюс : Tamoikin Inc. (Canada), 2008. – 88 с.

11. *Чарновський О. О.* Фарфор // Нариси з історії українського мистецтва / О. О. Чарновський ; за ред. П. М. Жолтовського [та ін.]. – Львів : вид-во Львівського університету, 1969. – 107–119.

Искусствоведческая экспертиза украинского фарфора и фаянса XIX – начала XX в. и методы ее проведения

Наталья Ревенок

Аннотация. В статье идет речь о методах исследования фарфора в искусствоведческой экспертизе. Важной частью методологии экспертных исследований тонкокерамических изделий XIX – начала XX века является разработка классификации изделий для проведения сравнительного анализа аналогичных предметов. Освещены основные критерии современной атрибуции, экспертизы и идентификации украинского фарфора и фаянса в научных исследованиях.

Ключевые слова: искусствоведческая экспертиза, фарфор, фаянс.

Art expertise of Ukrainian porcelain and faience XIX – early XX century and methods for its carrying out

Natalia Revenok

Annotation. The article deals with the research methods of art expertise in porcelain. An important part of the methodology of expert study products of fine ceramics of the XIX – early XX century is the development of a classification of products for a comparative analysis of similar items.

The article deals the basic criteria of modern attribution, expertise and identification of Ukrainian porcelain and faience in research.

Methodology of art-examination based on a comprehensive study object of faience and porcelain provides for art history, history, culturological researches, attribution, and technical and technological analysis.

Exploring the ceramic objects, we proceed from the main conceptual provisions of the theory of culture that involve identifying ideas, areas of research sites, professional knowledge of the basic fundamentals of art history and the formulation of the leading areas of expertise products of fine ceramics.

The increased interest in of cultural property including to the art of porcelain and faience, has led to the emergence of the national school of art-examination, which nowadays continues to improve.

The problems are the lack of research a constant methodology of art-expertise of fine ceramics products and the necessity deeper study of ways to improve their research methods, order of scientific description ceramic art things, and the need for their implementation.

Primary methodological techniques well known in the scientific study of art characterization are based on reasonable definitions of their concepts and apply for proof of authorship investigated artwork, time of manufacture, installation degree of preservation of monuments, the presence of restoration interventions, and determine its supplies of certain cultural, historical, artistic or scientific value.

The outcomes of the examination are conclusions of expert on the results of studies indicating the main aspects of the confirmation or refutation of the authenticity of a work of art.

Expertise and attribution of art, especially the art of porcelain evaluation today is very relevant, especially for the development of the antique market. In the sale of products is made of highly evaluating them, or set the starting price at auction.

Key words: art expertise, porcelain and faience.